

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1970–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող առաջին երկու տասնամյակները հանդիսացան ԽՍՀՄ-ում ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) ստեղծման հիմնադիր փուլը: Այդ տարիներին ստեղծվեց գիտական և արտադրական հզոր բազա սպառազինության բոլոր տեսակների և համակարգերի հետագա զարգացման համար: Հետպատերազմյան տարիներին Խորհրդային Հայաստանում արագացված տեմպերով սկսվում է իրագործվել ռազմական սպառման ապրանքների նոր տեսակների արտադրությունը: Առաջին հերթին զարկ է տրվում էլեկտրամեքենաշինական, սարքաշինական, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը: Այդ շրջանում հանրապետությունն ամբողջությամբ ներգրավվեց Խորհրդային ՌԱՀ-ում, ձևավորվեցին ոլորտի մի շարք գործարաններ, ձեռնարկություններ և արտադրամասեր, որտեղ թողարկվում էին ռազմական նորագույն բարդ տեխնիկայի և սպառազինության համար ժամանակակից համալրող մասեր և սարքավորումներ, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և Խորհրդային բանակի համար անհրաժեշտ գույք և միջոցներ:

Խորհրդային Հայաստանում տեղակայված ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի էլեկտրոնային, էլեկտրատեխնիկական, ռադիոտեխնիկական, հաշվողական տեխնիկայի, սարքաշինական, քիմիական և այլ գործարաններն ու ձեռնարկությունները 1970-ական թթ. սկզբից շարունակեցին ապահովել հանրապետության արդյունաբերության զարգացման բարձր ցուցանիշները: Հայաստանում հիմնվեցին Խորհրդային ՌԱՀ-ին սպասարկող նոր ձեռնարկություններ

և կազմակերպություններ: Արտադրական լրացուցիչ տարածքներ շահագործման հանձնվեցին ԽՍՀՄ փ/ա (փոստային արկղ¹) Պ-6181 կազմակերպության Երևանի փ/ա Ա-7636 և փ/ա Պ-6283, Աբովյանի փ/ա Ա-1941, Լենինականի փ/ա Գ-4067 և այլ ձեռնարկություններում: Փ/ա Պ-6181 կազմակերպության ղեկավար Ռ. Թումանյանի կողմից 1974 թ. ապրիլի 12-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Մարտիրոսյանին ուղղված գրությունից տեղեկանում ենք, որ 1974-1975 թթ. կազմակերպության ձեռնարկությունները պետք է մի քանի անգամ ավելացնեին խորհրդային զենիթահրթիռային և ռադիոտեղորոշումային համակարգերի, տիեզերական տեխնիկայի սարքավորումների համար հույժ կարևոր պաշտպանական արտադրանքի՝ նոր սերնդի կիսահաղորդչային ինտեգրալ սխեմաների, ռադիոտեխնիկական իրերի, կառավարման ավտոմատացված համակարգերի (ԿԱՀ), այլ հատուկ սարքավորումների թողարկումը²:

ԽՍՀՄ պաշտպանության և պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների պատվերներով ռազմական նշանակության հույժ պատասխանատու արտադրություն էր կազմակերպված Հայաստանում տեղակայված փ/ա Ա-3082, փ/ա Ա-7561, փ/ա Բ-2369 ձեռնարկություններում³: Հատուկ արտադրանք էր թողարկում Աբովյանի փ/ա Ա-1941 ձեռնարկությունը: Ռ. Թումանյանը 1973 թ. մարտի 11-ին ՀԽՍՀ Նախարարների

¹ Ռազմական ոլորտի գիտական և արտադրական գործընթացները զաղտնի պահելու, ինչպես նաև սպառազինության հատուկ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ՌԱՀ-ի կազմում գտնվող կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների համար հաստատվեց տարբեր առանձնահատկություններով հատուկ ռեժիմի մի քանի մակարդակ: Ցածրը ներկայացնում էին փակ ձեռնարկությունները և, այսպես կոչված «Փոստային արկղերը», որոնք աշխատում էին մեծ քաղաքների տարածքում:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 181, գ. 85, թ. 60:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 37, նաև՝ ֆ. 113, ց. 181, գ. 200, թ. 32, գ. 302, թ. 252:

խորհրդի նախագահ Գ. Արզումանյանին ահագանգում է, որ օդի բարձր աղտոտվածության պատճառով հաճախ ստիպված են լինում դադարեցնել ձեռնարկության առանձին արտադրամասերի աշխատանքը: Թումանյանը նշում է, որ տեխնիկական պահանջներից ելնելով ձեռնարկությունը պետք է գտնվի կանաչապատ վայրում, փոշոտ տարածքներից 1,5–2 կմ շառավղով հեռու, քանի որ հատուկ արտադրանքի մեջ փոշու հատիկն անգամ անորակ է դարձնում այն: Ուստի խնդրում է դադարեցնել Ջրաբերի ճանապարհներով ավագով և խճաքարով բեռնված բեռնատար մեքենաների երթևեկությունը և նշում, որ խնդիրը կարող է կարգավորվել Երևան–Սևան նոր մայրուղու կառուցումով⁴:

ՀԽՍՀ տարածքում ռազմավարական նշանակության գլխավոր մայրուղիների և ճանապարհների վերանորոգման ու շինարարության, դրանց օգտագործման պատրաստվածությունը բարձրացնելու, հատուկ ժամանակներում հրթիռային և ռազմական այլ տեխնիկայի թողունակությունն ապահովելու խնդիրները մշտապես կարևորվել են հանրապետության իշխանությունների կողմից: ՀԽՍՀ կառավարության 1972 թ. ապրիլի 20–ի որոշումներով և հանձնարարականներով 1972–1975 թթ. վերանորոգման աշխատանքներ էին իրականացվելու Տեղ–Գորիս ճանապարհի առանձին հատվածներում, Փամբակի լեռնանցքի 4 կիլոմետրանոց հատվածում, «Գայլի դարպասներ»–Ախքյորփի 17 կմ երկարությամբ լեռնանցքի և Ղարախաչի 5 կիլոմետրանոց լեռնանցքի հողային հատվածով ճանապարհները վերակառուցվելու էին ամուր ծածկույթով և այլն: Մինչև 60 տոննա բեռնատարողության էին ավելացվելու հանրապետության ռազմավարական նշանակություն ունեցող կամուրջները, հույժ կարևոր մայրուղիների և ճանապարհների որոշ հատվածներում տեղադրվելու էին հսկիչ

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 181, գ. 75, թ. 3–4:

անցագրային կետեր: «Հայգիպրոսորանս» և «Երեաննախագիծ» ինստիտուտներին հանձնարարվում է համատեղ մշակել և մեկամսյա ժամկետում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել Երևանի շրջանցիկ ավտոմայրուղիների շինարարության նախագծի տարբերակներ⁵:

Նշենք, որ ՀԽՍՀ հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով 1970-ական թթ. հանրապետություն ներմուծվեց մեծ քանակությամբ ռազմական նորագույն տեխնիկա և սպառազինություն: Հայաստանի տարածքում տեղակայված էր հակաօդային պաշտպանության N զորամասի զենիթահրթիռային N բրիգադը: Վերջինիս կազմի մեջ մտնում էր զենիթահրթիռային 9 դիվիզիոն, որոնցից 3-ը զինված էին հրթիռներով և իրականացնում էին մարտական հերթապահություն: Զենիթահրթիռային բրիգադը համալրված էր N° 75 և N° 125 համակարգերով, որոնք համապատասխանաբար ներառում էին մինչև 70 և 50 կմ թռիչքի հեռավորությամբ մարտական հրթիռներ և ռադիոտեղորոշումային կայաններ: Մինչև 1988 թ. N° 75 համակարգի հրթիռները զինված էին միջուկային մարտագլխիկներով⁶:

• • •

1973 թ. հոկտեմբերի 12-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված գրությունում ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ. Անիսիմովը հայտնում է, որ հանրապետությունում տեղակայված են ԽՍՀՄ պաշտպանական, ավիացիոն, նավաշինության, միջին մեքենաշինության, էլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության տասնյակ գործարաններ, ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ, մասնագիտացված և հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոներ և այլն⁷:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 103, գ. 108, թ. 1:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 641, թ. 141:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 53, գ. 73, թ. 101:

ՀԽՍՀ պետականի մեքենաշինության բաժնի վարիչ Խ. Տեր-Մխիթարյանի կողմից պատրաստված և ՀԿԿ Կենտկոմ ներկայացված տեղեկանքի համաձայն՝ միայն ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության ձեռնարկությունների գծով ՀԽՍՀ արտադրական նշանակության 1968–1974 թթ. փոխանցիկ շինարարության ցանկում ընդգրկված էին Երևանում կառուցվող փ/ա Ա–3908, Պ–6283, Պ–6402, Ա–1354, Ա–7651, Մ–5293, Ջրվեժում՝ փ/ա Բ–8744, Էջմիածնում՝ փ/ա Ա–7314, փ/ա Բ–8607, Աբովյանում՝ փ/ա Բ–2751 և Ա–1941, Լենինականում (Գյումրի)՝ փ/ա Գ–4067, Կամոյում (Գավար)՝ փ/ա Խ–5965, Ապարանում՝ փ/ա Գ–4130, փ/ա Պ–6242 ձեռնարկությունները⁸:

Սակայն Խորհրդային Հայաստանում հիմնված ոչ բոլոր ձեռնարկությունների և նոր արտադրամասերի շինարարության տեմպերն էին գոհացուցիչ: 1973 թ. սեպտեմբերի 10–ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի Գլխավոր մոնտաժային վարչության և հատուկ շինարարական աշխատանքների կոլեգիայում լսվում է «1973 թ. արդյունաբերության հատուկ ճյուղերի կառույցների շինարարական աշխատանքների պլանների կատարման մասին»: Նշվում է, որ հանրապետության արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի կառույցների՝ ԽՍՀՄ նավաշինության, ռադիո և էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարությունների Երևանի «Էլեկտրոն» և «Ռելե», Ջրվեժի սարքաշինական, Աբովյանի «Իզմերիտել», Աբովյանի ռադիոմասերի և կիսահաղորդչային սարքերի, Դիլիջանի «Իմպուլս» և այլ ձեռնարկություններում ու գործարաններում թեև աշխատանքներ են տարվել նոր արտադրամասերը ժամանակին շահագործման հանձնելու ուղղությամբ, սակայն շինարարությունն ընթանում է ոչ բավարար տեմպերով: Առավել լարված էր վիճակը «Ռելե» գործարանի արտադրամասե-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 181, գ. 7, թ. 131–135, 198:

րի շինարարության ոլորտում, անբավարար էր «Էլեկտրոն» և Աբովյանի ռադիոմասերի ու կիսահաղորդչային սարքերի գործարանների արտադրամասերի շինարարության ընթացքը: Այստեղ մոնտաժային և հատուկ շինարարական աշխատանքները կատեցված էին տարբեր շինանյութերի և սարքավորումների բացակայության պատճառով: Հաշվի առնելով արդյունաբերության հատուկ ճյուղերի կառույցների ժամանակին շահագործման հանձնելու խիստ կարևորությունը, կոլեգիան որոշում է ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները շինարարությունն արագացնելու նպատակով: Պլանային առաջադրանքները տապալելու դեպքում շինարարության պատասխանատուները անհատական պատասխանատվություն էին կրելու⁹:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1971 թ. մայիսի 26-ի թիվ 307 և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1971 թ. հունիսի 14-ի թիվ 468 որոշումների համաձայն՝ 1974 թ. Երևանում (Ջրվեժում) սկսվում է միութենական «Պրոմսվյագ» («Արդկապ») գործարանի նոր արտադրամասերի շինարարությունը: Այդ մասին գործարանի տնօրեն Օ. Ղամբարյանին և ԽՍՀՄ կապի նախարար Դ. Պսուրցևին 1974 թ. հուլիսի 22-ին հաղորդում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության թիվ 3902 ռազմական ներկայացուցչության դեկավար փոխգնդապետ Սարգսյանը: Պարզվում է, որ գործարանին հարկավոր էին արտադրական նոր տարածքներ՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության և կապի նախարարությունների, նաև ԽՍՀՄ Պետանվտանգության կոմիտեի (ՊԱԿ) աճող պահանջարկը «Տրեգուբեց-1» և «Տրեգուբեց-2» բարձր որակի ռադիոտեխնիկական սարքավորումներով բավարարելու համար¹⁰: Ջրվեժի «Արդկապ» գործարանի հատուկ արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է ոչ միայն միութենական հանրա-

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 73, թ. 17-20:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 72:

պետություններում տեղակայված գործարաններ և ձեռնարկություններ, այլև Բուլղարիա, Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Թուրքիա, Մոնղոլիա, Վիետնամ, Կորեա, Եմեն և այլ երկրներ: Արտասահմանյան երկրներ էին առաքվում նաև հանրապետության մի շարք այլ ձեռնարկությունների արտադրանքը: Մասնավորապես Երևանի փ/ա Ա-7043 ձեռնարկությունը մատակարարումներ էր իրականացնում Բուլղարիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն, Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Իրաք, Իրան, Եգիպտոս, Վիետնամ, Կորեա, Մոնղոլիա, Հնդկաստան, Ցեյլոն, Եմեն, Գվինեա և Կուբա¹¹:

1970-ական թթ. սկզբից Ջրվեժ ավանն աստիճանաբար վերածվում է ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկությունների խոշոր հանգույցի: Վերջինս հրատապ էր դարձրել ձեռնարկությունների գործունեության գաղտնիության ռեժիմի ապահովման խնդիրը: Փ/ա Բ-8607 կազմակերպության ղեկավար Ռ. Քոչարյանը 1977 թ. մայիսի 20-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդ, պատճենը՝ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ-ի նախագահ Հ. Միխայելյանին, ուղղված նամակում հայտնում է, որ ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության կազմի մեջ փ/ա Բ-8408 ձեռնարկությունը Ջրվեժի հանգույցում իրականացնում է արտադրության ընդարձակում: Երբադխորհրդի որոշմամբ տրամադրված հողատարածքը, սակայն, սահմանակից է նոր կառուցվող տաքսամոտորային մարդատար ավտոմեքենաների շարժակազմի հողատարածքին: Գաղտնի ձեռնարկությանը վերջինիս այդքան մոտ գտնվելը, – հուշում է Քոչարյանը, – խոչընդոտ է հրապարակման ոչ ենթակա հատուկ արտադրատեսակների արտադրման գաղտնիության պահպանման ռեժիմի համար: Քոչարյանը դա հիմնավորում է նրանով, որ գործունեության բնույթից

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 50:

ելնելով տաքսու վարորդները շփվում են հանրապետություն ժամանած խորհրդային և արտասահմանյան քաղաքացիների հետ և կարող են բացահայտել հարևանությամբ գտնվող ձեռնարկությունների արտադրանքի նշանակությունը: «Պետական գաղտնիքները պահպանելուն ուղղված միջոցառումների կատարելագործման մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշման պահանջները կատարելու և պետական գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների հրապարակումից խուսափելու համար Ռ. Քոչարյանը խնդրում է մարդատար տաքսուարկի կառուցման համար տրամադրել մեկ այլ տարածք, իսկ վաղօրոք այդ նպատակի համար հատկացված հողատարածքը փոխանցել փ/ա Բ-8408 ձեռնարկությանը¹²:

Նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանի անվտանգության, հանրապետությունում տեղակայված ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գաղտնիության ռեժիմի պահպանման խնդիրները մշտապես գտնվել են իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում: Այսպես, ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Քոչինյանի կողմից 1973 թ. հուլիսի 25-ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված գրությունում մասնավորապես նշվում է. «Վերջին տարիներին ուժգնացել է հակառակորդի հետախուզական հետաքրքրությունը ՀԽՍՀ պաշտպանական արդյունաբերության զարգացող ճյուղերի, գիտահետազոտական ինստիտուտների, հանրապետության ռազմական օբյեկտների նկատմամբ: Զբոսաշրջության զարգացումը, արտասահմանյան երկրների հետ տնտեսական, գիտամշակութային կապերի զարգացումը առաջ է բերել օտարերկրացիների ներհոսքի շեշտակի ավելացում»: Նրանց մեջ բացահայտվում են հակառակորդի հետախույզներ և գործակալներ: Միաժամանակ ավելացել է Թուր-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 186, թ. 52:

քիայից և իրանից սահմանախախտների թիվը: Եռապատկվել են հանրապետության բնակիչների այցելությունները կապիտալիստական երկրներ: «Խորհրդային Հայաստանի դեմ պայքարում հակառակորդը սկսել է ավելի ակտիվ օգտագործել հայ ազգայնական դաշնակցություն կուսակցության թշնամական գործունեությունը: Օգտագործելով բոլոր հնարավոր ուղիները, վերջինս ուժեղացնում է իր վնասարար գործունեությունը»: Կենտրոնական իշխանություններին տեղեկացնելով, որ հանրապետության 44 շրջաններից միայն 13-ում են առկա ՊԱԿ-ի շրջանային ստորաբաժանումներ, և որ դրանք չկան անգամ Թուրքիայի հետ սահմանային Թալինի և Ախուրյանի շրջաններում, Քոչինյանը խնդրում է հակառակորդի վնասարար գործունեության դեմ պայքարն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով քննարկել Թալինում, Ախուրյանում, Աբովյանում, Ալավերդիում և Երևանի 7 շրջաններում ՊԱԿ-ի նոր բաժանմունքներ կազմակերպելու, հանրապետական ՊԱԿ-ի հաստիքային կազմը 60 միավորով, այդ թվում 35 սպաներով, ավելացնելու հարցը¹³:

...

1973–1974 թթ. շահագործման են հանձնվում ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1970 թ. մայիսի 8-ի թիվ 253 որոշմամբ և ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության 1970 թ. հուլիսի 30-ի թիվ 111 հրամանով Երևանում կազմակերպված ավտոմատացված կառավարման համակարգերի «Հրազդան» գործարանի առաջին հերթի շինարարության 38,0 հազ. քմ. արտադրական տարածքները: Այստեղ թոշոդ ապարատների, ավիացիոն սարքերի սերիական թողարկում է կազմակերպվում¹⁴:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 53, գ. 73, թ. 22–23:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 181, գ. 482, թ. 61–62:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարի տեղակալ Վ. Կազակովը 1974 թ. դեկտեմբերի 12-ին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Լ. Սմիրնովին ուղղված գեկուցագրում նշում է, որ թեև Երևանի «Հրազդան» գործարանի շինարարությունն ընթանում է արագ տեմպերով, սակայն հաշվի առնելով մոտակա տարիներին հրթիռների ԿԱՀ-երի պահանջարկի կտրուկ աճը, գործարանի առաջին հերթի շինարարությունը չի կարող ապահովել արտադրանքի պահանջվող ծավալը: Ավիացիոն արդյունաբերության նախարարությունը խնդրում է թույլատրել գործարանի երկրորդ հերթի շինարարությունը գործարանի տարածքում¹⁵:

«Հրազդան» գործարանի նոր մասնաշենքերի շինարարության և արտադրության հետագա ընդլայնման ու զարգացման գործում գործարանին տեխնիկական մեծ օգնություն ցուցաբերեցին Մոսկվայի առաջին սարքաշինական, Չերոկսարի սարքաշինական և Տամբովի «Էլեկտրասարք» գործարանները: «Հրազդան» գործարանի համար տեխնիկական սարքավորումներ էր մատակարարում Էջմիածնի սարքաշինական գործարանը¹⁶:

Հայաստանում ավիասարքաշինությունը զարգացնելու նպատակով ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարար Ի. Սիլանի 1981 թ. ապրիլի 6-ի հրամանով Երևանի «Հրազդան» գործարանի փորձարարական-կոնստրուկտորական բյուրոն վերակազմավորվում է Երևանի «Սիգնալ» բյուրոյի, իսկ գործարանի 2-րդ արտադրամասը՝ Էլեկտրական սարքերի արտադրության Երևանի «Սելենա» գործարանի: Նույն հրամանով Արտաշատում և Հոկտեմբերյանում (Արմավիր) կազմակերպվում են «Հրազդան»

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 123:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 44-45:

գործարանի մասնաճյուղեր, Չարենցավանում կազմակերպվում է «Միկրոպրոցեսոր» գործարանը¹⁷:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարի 1983 թ. դեկտեմբերի 27-ի թիվ 625 հրամանով Երևանի «Հրազդան» գործարանի հիմքի վրա ստեղծվում է Հայաստանի «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումը՝ արդիական ռազմական արտադրություն կազմակերպելու նպատակով¹⁸: ԽՍՀՄ փլուզման պահին «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումն իր կազմի մեջ ուներ 6 գործարան և մի քանի մասնաճյուղեր: Միավորումը շուտով դարձավ առաջատար ձեռնարկություն միկրոէլեկտրոնիկայի, հաշվիչ տեխնիկայի, ոռոտատեխնիկայի, ԿԱՀ-երի նախագծման և արտադրության բնագավառում¹⁹:

Ռադիոտեղորոշումային կայանների համար շարժական ԿԱՀ-երի արտադրություն կազմակերպվեց նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1977 թ. հոկտեմբերի 12-ի որոշմամբ վերակառուցված Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատում²⁰: Վերջինիս բազայի հիման վրա 1978 թ. ստեղծվեց «Հրազդանմեքենա» արտադրական միավորումը, որին 1978–1980 թթ. հատկացվեց 107,8 հազ. քմ. արտադրական տարածք, կազմավորվեց շուրջ 4000 աշխատողներով կոլեկտիվ: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Հրազդանմեքենա» միավորումը մասնակցել է ԽՍՀՄ հակաօդային պաշտպանության համակարգի (ՀՕՊ) ստեղծմանը: Այստեղ թողարկվել են ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ հակաօդային պաշտպանության «ՕՍԱ», «ԿՈՒԲ», «Ս-75» զենիթահրթիռային համակարգերի ռադիոտեղորոշումային կայանների համար, խորհրդային

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 302, թ. 76–77:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 482, թ. 61–62:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 29–30:

²⁰ Տե՛ս Саркисян А., Армяне – военные ученые, конструкторы, испытатели и производственники 20-го века, т. 2, Ереван, 2005, էջ 205–206:

զինված ուժերի տեխնիկական միջոցների ապահովման համար շարժական և ստացիոնար կապի միջոցներ²¹:

«Հրազդանմեքենա» միավորման արտադրությունը պահանջում էր բացառիկ մաքրության միջավայր գործարանի բոլոր արտադրամասերում: Սակայն գործարանի հարևանությամբ գտնվող ցեմենտի արտադրությունից օդ արտանետվող ցեմենտի փոշին անհնարին էր դարձնում վակումային հիգիենա պահանջող ժամանակակից գերճշգրիտ և գերզգայուն ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումների պատրաստումը: 1981 թ. մարտի 17-ին ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարար Լ. Սմիրնովին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Պ. Պլեշակովը նշում է, որ խնդիրը հարկ է լուծել ցեմենտի արտադրությունը Հրազդանից այլ վայր տեղափոխելու միջոցով: Նախարարն առաջարկում է արտադրությունը կենտրոնացնել հումքի ստացման հիմնական վայրում՝ Արարատ քաղաքում²²:

Ռադիոէլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական իրեր են արտադրվել Հրազդանի «Կեչարք» արտադրական միավորման ձեռնարկություններում: Ընդհանուր արտադրանքի ծավալում պաշտպանական պատվերներն այստեղ կազմել են 29.6 %, արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Բելառուսիայում տեղակայված տասնյակ գործարաններ²³:

ԽՍՀՄ սարքաշինության, ավտոմատացման միջոցների և կառավարման համակարգերի նախարարության գծով օդային բարձիկներով և ստորջրյա թներով նավերի ստեղծման և կառուցման միութենական ծրագրում էր ներգրավված ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարության Երևանի

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 660, թ. 207:

²² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 324, թ. 4-6:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 164, գ. 641, թ. 104-105:

«Էլեկտրասարք» արտադրական միավորումը: Ծրագիրը մշակվել էր ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարության և Ռազմածովային նավատորմի կողմից: Այդ նպատակով գործարանում իրականացվեցին արտադրական տարածքների վերակառուցման աշխատանքներ, 1978–1979 թթ. միավորումը պետք է «Դվին» տեսակի տեղեկատվական համակարգերի, «Գառնի» սարքերի և նավերի դեկավարման համակարգերի թողարկում կազմակերպեր²⁴:

«Էլեկտրասարք» հայկական արտադրական միավորման ձեռնարկությունների արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Լիտվայում, Էստոնիայում, Ղազախստանում տեղակայված տասնյակ նավաշինական գործարաններ²⁵: Գործարանը միլիվոլտմետրեր է մատակարարել Մոսկվայի Կրեմլի հրապարակում գտնվող Վ. Ի. Լենինի դամբարանի համար²⁶:

1970–1980-ական թթ. ռազմապաշտպանական արտադրության մեծ ծավալի աշխատանքներ են իրականացվել Երևանի «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումում, որը տարիների ընթացքում դարձավ ԽՍՀՄ ռադիոտեխնիկական խոշոր ձեռնարկություններից մեկը: Վերջինիս արտադրական մասնաճյուղերը գործում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Կիրովականում (Վանաձոր)²⁷, Լենինականում, Էջմիածնում, Աբովյանում, Բերդում, Գորիսում, Կապանում: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Էլեկտրոն» միավորման ձեռնարկությունները խորհրդային տարիներին թողարկել

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 186, թ. 15–19:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 166, գ. 641, թ. 82, թ. 97–101:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 78–79:

²⁷ Կիրովականի էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի «ԷՀՏ» գործարանը հանդիսանում էր ճակատային ավիացիայի ԿԱՀ-երի միակ արտադրողը ԽՍՀՄ-ում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 686, թ. 38):

են մենաշնորհային արտադրանք՝ ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի ինքնաթիռների թռիչքները և դրանց անվտանգությունն ապահովող, երկրի ցամաքային և օդային սահմաններն ու ուղիները վերահսկող ռադիոտեղորոշումային կայանների կառավարման ավտոմատացված համակարգերը համալրող ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ և մասեր²⁸։ Նշենք այդ համակարգերից մի քանիսը. ռազմական ավիացիայի ինքնաթիռների, այդ թվում ճակատային և կործանիչների, շարժական «Սպլավ» կառավարման ավտոմատացված համակարգ, ավիացիոն միավորումների «Դվին», նոր տիպի ավիակիրներում տեղադրվող ռազմածովային ավիացիայի «Գազոն», օդանավակայանների թռիչքների ու վայրէջքների «Ռուբեժ» և այլ ԿԱՀ-եր, օդային տեղաշարժերի ղեկավարման «Օկտավա» բաժանորդային կետ, ՀՕՊ-ի համակարգում ռադիոտեղորոշումային վաշտը կառավարող «Պոլե-Ս» համալիր շարժական կետ՝ ցածր բարձրությամբ թռչող նպատակակետեր հայտնաբերելու և ուղեկցելու համար, տիեզերական թռչող ապարատների տվյալների մշակման «Կոմյոր» շարժական համակարգ, տվյալների հաղորդման ցանցում օգտագործվող «Սևան» համակարգ, հեռագրային-հեռախոսային ուղիների ավտոմատացված «Օստրով» կայաններ՝ գորքերի «Ցենտր» կառավարման ավտոմատացված համակարգի համար և այլն²⁹։ «Էլեկտրոն» արտադրական միավորման արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է Մոսկվայում, Լենինգրադում, Սվերդլովսկում, Ջագորսկում, Ռյազանում, Պեմզայում, Տաշքենդում, Երևանում («Նեյտրոն», «Հրազդանմեքենա»), ԽՍՀՄ այլ քաղաքներում տեղակայված ռազմապաշտպանական արտադրանք թողարկող գոր-

²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 179։

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 660, թ. 10-12։

ծարաններ, գիտաարտադրական միավորումներ, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, գործարաններ և այլն³⁰:

Երևանի «Լույս» լույսի աղբյուրների և լուսատեխնիկական առարկաների թողարկման հայկական արտադրական միավորումը, որը մասնաճյուղեր ուներ հանրապետության տարբեր շրջաններում, պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների պատվերներով խորհրդային տարիներին թողարկել է ռազմական էլեկտրատեխնիկայի արտադրանք՝ ռազմական տեխնիկայի և սարքավորումների համար տարբեր տիպի էլեկտրական լամպեր, հարվածասեյսմակայուն լուսամփոփներ և այլն: Արտադրանքը մատակարարվել է Ռուսաստանի Տուլա, Իժնսկ, Կովրով քաղաքներում գտնվող ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության տարբեր գործարաններին և ձեռնարկություններին, Մոսկվայի մարզի Կոլոմնա քաղաքի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյին և այլն³¹:

ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով նավաշինական գործարանների համար էլեկտրական մեխանիզմներ է արտադրել Կիրովականի «Արդվին» էլեկտրամեխանիկական ձեռնարկությունը³², իսկ Էջմիածնի «Պլաստմաս» գործարանում խորհրդային վերջին տարիներին պատրաստվել են հակատանկային ականներ³³:

«ՀԽՍՀ ժողտնտեսության հետագա զարգացման միջոցառումների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1975 թ. ապրիլի 16-ի որոշմամբ՝ ԽՍՀՄ 10-րդ հնգամյա պլանի (1976–1980) կապիտալ հատկացումներով նախատեսվում էր ՀԽՍՀ-ում, հատկապես հեռավոր շրջաններում, էլեկտրական

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 79–80:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 151, գ. 641, թ. 82:

³² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 660, թ. 137:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 177:

և կապի միջոցների արտադրանքի նոր գործարաններ և մասնաճյուղեր կառուցել: ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության 1978 թ. հունվարի 28-ի հրամանով հաստատվում է Կամոյի (Գավառ) փ/ա Ա-3929 գործարանի կազմում Մարտունիում մասնաճյուղ կառուցելու նպատակահարմարությունը³⁴: ԽՍՀՄ կապի միջոցների արդյունաբերության նախարարության գծով նախատեսվում էր 1979-1980 թթ. Դիլիջանի «Իմպուլս» գործարանի մասնաճյուղերի շինարարությունը Կրասնոսելսկ (Ճամբարակ) և Համգաչիման գյուղերում: Մարտունիում 1980 թ. սկսվելու էր տվյալների փոխանցման ապարատուրանների գործարանի շինարարությունը³⁵:

ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1979 թ. օգոստոսի 13-ի, 1980 թ. հունվարի 11-ի և մայիսի 11-ի որոշումներով Կապանի, Գորիսի և Աշտարակի շրջանների բնակչությանն աշխատանքով ապահովելու նպատակով նախատեսվում էր ընդարձակել Կապանում գործող կոնդենսատորների «Դիպոլ» արտադրական միավորման մասնաճյուղը, նոր մասնաճյուղեր կազմակերպել Տաթև և Օշական գյուղերում³⁶: «Դիպոլ» արտադրական միավորման ընդհանուր արտադրանքի ծավալում ռազմապաշտպանական արտադրանքի ծավալը խորհրդային տարիներին կազմել է 90,3 %: Արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Բելառուսիայում, Ղազախստանում, Մոլդովայում և էստոնիայում տեղակայված շուրջ 140 գործարաններ, գործամասեր և այլն³⁷:

Ապարանի շրջանի բնակչությանն աշխատանքով ապահովելու նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 28:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 137, թ. 9:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 185, գ. 281, թ. 1-2, գ. 299, թ. 1, գ. 181, գ. 292, թ. 103:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 181, գ. 620, թ. 15, գ. 641, թ. 136:

1983 թ. սեպտեմբերի 16-ի կարգադրությամբ Ապարանում հիմնվում է ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության Մոսկվայի փ/ա Մ-5159 կոնստրուկտորական բյուրոյի փորձարարական արտադրանքի մասնաճյուղ³⁸: Նույն նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1984 թ. հունիսի 2-ի կարգադրությամբ Սիսիանի շրջանի Գոռհայք և Գետաթաղ գյուղերում կազմակերպվում են Երևանի «Նեյրոն» արտադրական միավորման մասնաճյուղեր³⁹: Շրջանի Դաստակերտ ավանում բացվում է Երևանի «Լույս» հայկական արտադրական միավորման մասնաճյուղ, կազմակերպվում է ԽՍՀՄ ընդհանուր մեքենաշինության նախարարության բժշկական տեխնիկայի գործարան, որի արտադրանքի ընդհանուր ծավալում պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղի ձեռնարկությունների պատվերները կազմել են 35 %⁴⁰:

Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի (ԵրՄՄԳՀԻ-ի) արտադրական բազայի վրա Երևանի ներկայիս Դավիթաշեն վարչական շրջանում 1984 թ. կազմակերպվեց կապի միջոցների «Արաքս» արտադրական միավորումը: Դա լուրջ խթան հանդիսացավ Դավիթաշենում ենթակառուցվածքների, բնակելի և սոցիալ-կենցաղային կառույցների արագացված տեմպերով շինարարության համար⁴¹:

1980-ական թթ. սկզբներից խորհրդային ՌԱՀ-ը ծանր ժամանակներ էր ապրում, ձեռնարկություններում թույլ էր արտադրական կարգապահությունը, նվազում էին աշխատանքի արտադրողականության տեմպերը, ավելանում էր արտադրանքի խոտանը, ամբողջությամբ չէին կատարվում նախանշված առաջադրանքներն ու մատակարարումները և այլն: 1982 թ. ապրիլի

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 185, գ. 476, թ. 1-2, թ. 22-26:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 188, գ. 506, թ. 1-2, 15-17:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 620, թ. 219:

⁴¹ Տե՛ս Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը (Հուշեր), Երևան, 2001, էջ 70-71:

13-ին լույս է տեսնում ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի՝ «Ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության որակի հետագա բարելավման միջոցառումների մասին» թիվ 300-85 որոշումը: Ի կատարումն վերջինիս, համապատասխան որոշումներ են ընդունվում նաև ԽՍՀՄ միութենական հանրապետություններում, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանում: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի 1982 թ. հունիսի 8-ի որոշումով խիստ հրատապ է համարվում հանրապետությունում արտադրվող ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության որակի հետագա բարելավմանն ուղղված համալիր միջոցառումների անցկացումը, հանձնարարականներ են տրվում հանրապետության կառավարությանը, համապատասխան նախարարություններին, իրավապահ մարմիններին, դատախազությանը և այլն⁴²:

ՀԽՍՀ դատախազության կողմից 1982-1983 թթ. իրականացված ստուգումների մասին է նշվում հանրապետության դատախազ Ս. Օսիպյանի կողմից 1983 թ. դեկտեմբերի 30-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդ ուղարկված «Հանրապետությունում ռազմական նշանակության անորակ ապրանքների արտադրության դեմ պայքարի վիճակի մասին» զեկուցագրում: Դատախազը հայտնում է, որ ՀԽՍՀ դատախազության մարմիններն ընտրովի ստուգումներ են իրականացրել հանրապետությունում տեղակայված ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկություններում: Արդյունքում պարզվել է, որ ոլորտի ձեռնարկություններում թեև որոշակի աշխատանքներ են իրականացվել արտադրանքի որակը բարձրացնելու համար, սակայն առանձին ձեռնարկություններում դեռևս առկա են գործընթացի խախտումներ: Առանձին պաշտոնյաներ թերի են կատարում իրենց պարտականությունները թողարկվող արտադրանքի բարձր որակը և հուսալիությունն

⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 23, թ. 29-38:

ապահովելու համար, հաճախակի հաշտվում են որակի և տեխնիկական չափորոշիչների խախտման պայմանների հետ, թույլ են տալիս անորակ ապրանքների թողարկում և առաքում՝ անգամ ռազմական գերատեսչության վերահսկող մարմինների բազմակի զգուշացումներից հետո: Նշվում է, որ խախտումներ են հայտնաբերվել ԽՍՀՄ կապի միջոցների «Ռելե» հայկական արտադրական միավորման համակարգում: Այստեղ 1982 թ. իրացված հատուկ նշանակության ապրանքների խոտանը կազմել է 0,204 %: Անորակ սարքեր ստացող կազմակերպություններից ստացվել են հարյուրավոր վնասապահանջ բողոքներ: Միջնորդ արբիտրաժային դատարանների որոշումներով (նաև կամավոր) նրանց վճարվել է 600 հազար ռուբլի տուգանք: Հետագայում, սակայն, դարձյալ պատշաճ միջոցներ չեն ձեռնարկվել անորակ ապրանքների արտադրության պատճառները վերացնելու համար, դրանց թողարկումը նշանակալի չափերով շարունակվել է նաև 1983 թ.: «Ռելե» արտադրական միավորումը ստացել է ավելի քան 550 բողոք, վճարվել է 330 հազար ռուբլի տուգանք: Այսպիսով, ռազմական նշանակության անորակ լրակազմ ապրանքների մատակարարման պատճառով 1982 թ. և 1983 թ. 9 ամիսների ընթացքում միավորումից տուգանքի տեսքով բռնագանձվել է ավելի քան 900 հազար ռուբլի: Այնինչ, պետությանը հասցված նյութական վնասը փոխհատուցելու համար մեղավոր անձանցից գանձվել է ընդամենը 7450 ռուբլի, և այն էլ միայն բանվորներից:

Լուրջ խախտումներ են հայտնաբերվել «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորումում: Ստուգման արդյունքները վկայում են, որ այստեղ կիրառվող միջոցառումները չեն նպաստում խնդիրների կարգավորմանը, առանձին դեպքերում՝ թույլ է արտադրական կարգապահությունը: Անորակ և խոտան հատուկ ապրանքների մատակարարման հետևանքով 1982–1983 թթ. միավորման կողմից վճարվել է 30 հազար ռուբլի տուգանք, որից

22.464 ռուբլին, ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առնթեր Պետարբիտրաժի 1982 թ. հոկտեմբերի 3-ի որոշմամբ, գանձվել է Լենինգրադի փ/ա Ա-3686 ձեռնարկության օգտին, սակայն մեղավորներից և ոչ մեկը նյութական պատասխանատվության չի ենթարկվել:

Որոշակի թերություններ են ի հայտ եկել «Պոզիստոր» և «Ռեզիստոր» արտադրական միավորումների էջմիածնի, Աբովյանի «Սիրիուս», Լենինականի անալիտիկ սարքերի փորձարարական «Անալիտիկսարք» և Լենինականի «Օմեգա» կոնդենսատորների գործարաններում, Պետստանդարտի շրջանային մարմինների միջոցով 1982–1983 թթ. վերջիններիս ներկայացվել է 60 բողոք: 1982 թ. և 1983 թ. 6 ամիսների ընթացքում «Սիրիուս» գործարանի կողմից մատակարարված 13 հազար տարբեր տեսակի սարքերի մասեր խոտանվել և ետ են վերադարձվել: 1982 թ. և 1983 թ. 8 ամիսների ընթացքում էջմիածնի գործարանը չի մատակարարել 36.400 ռեզիստորներ: Ուշացրած մատակարարումների հետևանքով պատճառած վնասի համար Պետարբիտրաժի 1983 թ. սեպտեմբերի 14-ի որոշմամբ Կալուգայի փ/ա Մ-5895 ձեռնարկության օգտին Լենինականի «Օմեգա» գործարանից գանձվել է 15.370 ռուբլի տուգանք: Պարբերաբար անորակ աղաչափիչներ արտադրելու և մատակարարելու համար 1982 թ. տուգանվել է «Անալիտիկսարք» գործարանը, գործարանի տնօրենից բռնագանձվել է 240 ռուբլի: Սակայն անորակ աղաչափիչների արտադրությունը շարունակվել է 1983 թ., քաղաքի դատախազի կողմից գործարան է ուղարկվել տուգանքի նոր հայտ, նրա նախաձեռնությամբ գործարանի տնօրենից, գլխավոր ինժեներից և տեխնիկական հսկողության բաժնի պետից բռնագանձվել է 625 ռուբլի տուգանք:

Ռազմական նշանակության անորակ յրակազմ ապրանքների թողարկման և մատակարարման պայմանագրային պարտա-

վորությունների խախտումների առանձին փաստեր են հայտնաբերվել «Հրազդանմեքենա», «Էլեկտրասարք», «Դիպոլ», «Իզմերիտել», «Էրեբունի» գիտաարտադրական միավորման (ԳԱՄ) գործարաններում:

ՀԽՍՀ դատախազի զեկուցագրում նշվում է, որ ստուգումների այդյունքները և փաստերի համադրումը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ռազմական նշանակության անորակ ապրանքների թողարկման և մատակարարման հիմնական պատճառն՝ արտադրական գործընթացի ոչ պատշաճ կազմակերպումն է, խոտան արտադրող աշխատակիցների շրջանում նրանց անձնական պատասխանատվության մասին տարվող բացատրական ոչ բավարար աշխատանքները, ցուցաբերվող հանդուրժող վերաբերմունքը, շատերը չեն ենթարկվում օրենքով նախատեսված կարգապահական, առավել ևս՝ նյութական պատասխանատվության, թերի է ձեռնարկությունների ղեկավարների աշխատանքը մասնագետների պատրաստման և վերապատրաստման գործում և այլն:

Վերոնշյալի մասին տեղեկացնելով հանրապետության իշխանություններին՝ Ս. Օսիպյանը նպատակահարմար է գտնում ռազմապաշտպանական ոլորտի արտադրական միավորումների, գործարանների և ձեռնարկությունների ղեկավարների ուշադրությունը հրավիրել նշված օրինախախտումների փաստերի վրա, պարտավորեցնել նրանց անհապաղ ընդունել համապատասխան միջոցներ և պարտադիր կատարել օրենքով նախատեսված բոլոր պահանջները՝ ռազմական նշանակության անորակ և խոտան ապրանքների արտադրության դեմ պայքարելու և մատակարարումների պայմանագրային պարտավորությունները կատարելու համար⁴³:

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 397, թ. 121-124:

Ս. Օսիպյանի կողմից բարձրացված հարցերը քննարկման առարկա են դառնում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ֆ. Պետրոսյանի կողմից 1984 թ. փետրվարի 24-ին հրավիրված խորհրդակցությունում, որին մասնակցում են ՀԽՍՀ տարածքում ռազմական ապրանքներ թողարկող «Ռելե», «Հայելեկտրամեքենա», «Պոզիստոր», «Հրազդանմեքենա», «Էրեբունի», «Դիպոլ», «Էլեկտրասարք», «Իզմերիտել», «Անալիտիկսարք» արտադրական միավորումների և ձեռնարկությունների գլխավոր տնօրենները, նրանց տեղակալները, արտադրության որակի գծով գլխավոր ինժեներները, տեխնիկական որակի հսկողության բաժնի պետերը, արտադրանքի ընդունման ռազմական ներկայացուցիչները, ՀԽՍՀ դատախազության և Պետստանդարտի աշխատակիցները: Խորհրդակցությունում լսվում են ՀԽՍՀ դատախազի առաջին տեղակալ Ն. Թովմասյանի, ԽՍՀՄ Պետստանդարտի ՀԽՍՀ վարչության պետի տեղակալ Ա. Կարապետյանի զեկուցումները հանրապետությունում արտադրվող ռազմական նշանակության արտադրանքի որակի, ձեռնարկությունների պատասխանատվության և այլ խնդիրների մասին: Պարզաբանումներով հանդես են գալիս ոլորտի պատասխանատուները և ձեռնարկությունների ղեկավարները: Խորհրդակցության արդյունքներ ամփոփում է ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ֆ. Պետրոսյանը:

Խորհրդակցության և ընդունված որոշումների մասին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի ծանր արդյունաբերության բաժնի կողմից պատրաստված տեղեկանքը բաժնի պետի տեղակալ Գ. Հարապետյանի ստորագրությամբ 1984 թ. մարտի սկզբին ներկայացվում է ՀԽՍՀ դատախազություն⁴⁴:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 125–126:

Ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1980–1990 թթ. համապատասխան որոշումների՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն յուրաքանչյուր տարվա սկզբին հաստատում էր ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշումները՝ ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության թողարկման պլանի և առաքումների, ռազմապաշտպանական արտադրամասերի շինարարության մասին⁴⁵:

ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության և էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ձեռնարկություններում ռազմական տեխնիկայի և նրանց համար լրակազմ ապրանքների արտադրական կարողություններ ստեղծելու նպատակով 1980–ական թթ. հանրապետությունում շինարարական աշխատանքներ են տարվել մի շարք արտադրական միավորումներում և ձեռնարկություններում՝ «Հրազդանմեքենա», Կիրովականի «ԷՀՏ», Գորիսի սարքաշինական գործարան, «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորման Կապանի և Լենինականի մասնաճյուղեր, Երևանի «Ֆերիտ» փորձարարական գործարան⁴⁶, «Հայէլեկտրամեքենա», Երևանի «Կոմետա» ԿԳՀԻ մասնաճյուղ և այլն: ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1987 թ. հուլիսի 6–ի թիվ 764–174 որոշման հավելվածի համաձայն՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը պարտավորեցնում են արտադրական միավորումների և գործարանների ղեկավարներին

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 126, գ. 23, թ. 1–3, 29–38, գ. 24, թ. 1–3, գ. 25, թ. 1–3, գ. 27, թ. 36–40 և այլն:

⁴⁶ «Ֆերիտ» գործարանը խորհրդային տարիներին ռազմական հատուկ տեխնիկայի և սպառազինության համալրման համար արտադրել է ֆերիտային տարբեր սպրանքներ, հաշվիչ տեխնիկա, էլեկտրական հանգույցներ և այլն: Արտադրանքն առաքվել է Մոսկվայում, Կիմովսկում, Պրավդինսկում, Տաշքենդում տեղակայված ռազմաարդյունաբերության ձեռնարկություններ, նաև՝ Երևանի «Հրազդանմեքենա» գործարան (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 180, գ. 641, թ. 78):

ժամանակին ապահովել նշված կառույցների շինարարությունը և հսկողություն սահմանել 1987–1990 թթ. համար նախատեսված առաջադրանքների կատարման ընթացքի նկատմամբ⁴⁷:

Խորհրդային տնտեսությանը բնորոշ բացասական երևույթներն առավել խորացան 1980–ական թթ. կեսերից, երբ երկրի տնտեսությունը, այդ թվում ՌԱՀ–ը, ծանր ժամանակներ էին ապրում: Դրանք վերացնելուն ուղղված խորհրդային իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը, սակայն, հիմնականում արդյունավետ չէին և դրական տեղաշարժերի չհանգեցրեցին: Էլ ավելի խորանալով՝ դրանք շարունակվեցին մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը: Խորհրդային ՌԱՀ–ի ոլորտում տիրող ծանր դրությունը չբարելավեց նաև «Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1984 թ. նոյեմբերի 22–ի որոշումը, ի կատարումն որի՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1985 թ. հունվարի 7–ին ընդունեց համապատասխան որոշում⁴⁸:

1980–ական թթ. երկրորդ կեսին բոլոր առումներով ծանր էր դրությունը հատկապես Խորհրդային Հայաստանում: Արդյունաբերական արտադրանքի 65 կարևորագույն տեսակներից չէր կատարվում գրեթե յուրաքանչյուր երկրորդի պլանը: 1988 թ. պայմանագրային մատակարարումներով հանրապետությունը վերջին տեղն էր գրավում ողջ ԽՍՀՄ–ում: 1981–1985 թթ. միջին տարեկանի համեմատությամբ 1986–1987 թթ. արդյունաբերության մեջ խոտանի պատճառով առաջացած կորուստներն աճել էին 27 %–ով⁴⁹:

1987 թ. նոյեմբերի 11–ին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանին ուղղված գրությունում ԽՍՀՄ ՀՕՊ գորքերի

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 27, թ. 6–9, գ. 28, թ. 35–42:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, թ. 1–16:

⁴⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 17 սեպտեմբերի, 1988, թիվ 225–226:

գլխավոր հրամանատար, բանակի գեներալ Խ. Տրետյակը նշում է, որ «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորման կողմից թերի է կատարվում ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1986 թ. դեկտեմբերի 31-ի թիվ 1581-431 որոշմամբ ՀՕՊ գործերի վերագինման համար գենիթային «Ս-300Պ» հրթիռային համակարգերի և ԿԱՀ-երի ընթացիկ տարվա պլանով նախատեսված ինքնավար էլեկտրասնուցման միջոցների մատակարարումները: Այդ պատճառով Լենինգրադի «Բուլշնիկ գործարան» արտադրական միավորումում և Կույբիշևի «Ստրոմմեքենա» գործարանում չէր կատարվում հրթիռների արձակման սարքերի արտադրության պլանը: Վտանգված էր նաև 1987 թ. մատակարարումների հաստատված պլանը: Տրետյակը նշում է, որ «Ս-300Պ» հրթիռների համակարգերի շահագործման փորձը ցույց է տալիս, որ առավել անհուսալի են հենց ինքնավար էլեկտրասնուցող միջոցները, ինչը հետևանք է «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորումում արտադրանքի որակի բարձրացման և հուսալիության նկատմամբ ցուցաբերվող թերի վերաբերմունքի:

ԽՍՀՄ ՀՕՊ գործերի գլխավոր հրամանատարին լուրջ անհանգստացնում էր նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության կարիքների համար ԿԱՀ-երի նոր միջոցների արտադրության, մատակարարումների բնագավառում «Հրազդանմեքենա» և «էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումներում տիրող ծանր դրությունը: Տրետյակը խնդրում է Հայաստանի իշխանությունների աջակցությունը՝ բարձրացված խնդիրները շտապ կարգավորելու համար⁵⁰: Դրանք քննարկման առարկա են դառնում «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորման կուսակցական կոմիտեի 1987 թ. դեկտեմբերի 30-ի նիստում, որին մասնակցում է ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչ Վ. Ավե-

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 8-9:

տիսյանը: Միավորումում արտադրական գործընթացի թերացումների և մատակարարումների չկատարման հիմնական պատճառ է նշվում գործարանի տեխնոլոգիական ոչ բավարարապահովվածությունը, սարքավորումների և հաստոցների բարոյական և ֆիզիկական մաշվածությունը, ձեռնարկության հզորություններին չհամապատասխանող պլանների ընդունումը և այլն⁵¹: Նիստի քննարկումների և արդյունքների հիման վրա 1988 թ. հունվարին մշակվում և ընդունվում է «Հայէլեկտրամեքենա» միավորման ձեռնարկություններում արտադրանքի որակը և հուսալիությունը բարձրացնելու միջոցառումների համալիր ծրագիր⁵²:

Ռազմապաշտպանական արտադրանքի բնագավառում ծանր էր դրությունը նաև հանրապետության մյուս ձեռնարկություններում, մասնավորապես «Աստրո» ԳԱՄ-ի «Օրբիտա» գործարանում⁵³: ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարի տեղակալ Պ. Ֆինոգենովին և ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչ Ռ. Ստեփանյանին ուղղված «Օրբիտա» գործարանի կոլեկտիվի խորհրդի 1988 թ. նամակում նշվում է ռազմական տեխնիկայի համար «1ՊՆ65» ջերմային նշանառուի շարային թողարկման 1987 թ. արտադրական պլանի և մատակարարումների տապալման մասին, ինչի պատճառով գործարանի արտադրատնտեսական գործունեությունը ճանաչվել է անբավա-

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6-7:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10:

⁵³ «Աստրո» ԳԱՄ-ի կազմում 1976 թ. կազմակերպված «Օրբիտա» գործարանում ԽՍՀՄ պաշտպանության և պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների պատվերներով արտադրվել են հատուկ նշանակության սարքեր՝ հրետանային զենքի ստպոգեոդեզիական հաշվարկիչների լրակազմեր, գիշերային տեսանելիության սարքեր և այլն: Գործարանի ընդհանուր արտադրանքի մեջ ռազմապաշտպանական նշանակության արտադրանքը կազմել է ավելի քան 50 %: Այստեղ արտադրված հատուկ նշանակության արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում և Ուկրաինայում տեղակայված ռազմաարդյունաբերական տարբեր ձեռնարկություններ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 177-178, գ. 641, թ. 70):

րար: Նկատի ունենալով գործարանի ֆինանսական ծանր դրությունը՝ աշխատանքային կոլեկտիվը խնդրում է վերանայել արտադրատեսակի 1988 թ. արտադրական պլանը և նախատեսված 90 հատից իջեցնել 20-ի⁵⁴:

ՀԽՍՀ առանց այն էլ ծանր սոցիալ-տնտեսական դրությունը վատթարացավ 1988 թ. սկզբներից, երբ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացված ազգային խտրականության քաղաքականության, Սումգայիթում և այլուր կազմակերպված վայրագությունների արդյունքում սկսվեց հայության բռնազաղթը դեպի Խորհրդային Հայաստան: Բազմահազար փախստականների առկայությունը հանրապետությունում, Ադրբեջանի կողմից կիրառված Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը, երբ հանրապետությունը զրկվեց բեռնափոխադրումների շուրջ 85 %-ից, և արտահանման ենթակա շատ արժեքավոր ապրանքներ, այդ թվում ռազմական նշանակության, մնում էին պահեստներում, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրով պայմանավորված հանրապետությունում ծավալված գործադուլային շարժումը վերջնականապես կաթվածահար արեցին երկրի տնտեսությունը: Գործադուլներին մասնակցում էին նաև Հայաստանի տարածքում տեղաբաշխված արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների կոլեկտիվները: Այսպես, օրինակ, 1988 ամռանը գործադուլներ հայտարարեցին Երևանի «Ռելե», «Հրազդան», «Բազալտ», «Ֆերիտ», «Սելենա», «Էլեկտրոն», «Էրեբունի» ԳԱՄ-ի «Մասիվ», «Նորք» գործարանների, «Աստրո», «Ազատ», «Լազերային տեխնիկա», «Անի» ԳԱՄ-երի, ԵրՄՄԳՀԻ-ի, Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտի, «Կոմետա» կենտրոնական գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մաս-

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 31-34:

նաճյուղի, «Նեյտրոն», «Նեյրոն» կազմակերպությունների և հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոների հազարավոր աշխատակիցներ⁵⁵:

Հայաստանի անասելի ծանր դրությունն աղետալի դարձեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, երբ մասնակի կամ ամբողջությամբ քանդվեցին և դադարեցին գործել արդյունաբերական ավելի քան 170 գործարաններ, ձեռնարկություններ և արտադրամասեր⁵⁶: Դրանց մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունները. Լենինականի էլեկտրատեխնիկական և միկրոէլեկտրաշարժիչների, Երևանի «Արդկապ» գործարանի Ստեփանավանի մասնաճյուղը, Կիրովականի, Սպիտակի, այլ բնակավայրերի տասնյակ ձեռնարկությունները⁵⁷:

• • •

1985–1991 թթ. ԽՍՀՄ-ում իրագործվող «վերակառուցման» քաղաքականությունը, որը սպասված արդյունքները չտվեց, բերեց խորհրդային ՌԱՀ-ի ամբողջական վերափոխմանը, սկսվեց ռազմական արդյունաբերական ոլորտի ձեռնարկությունների փոխարկումը քաղաքացիական արտադրության (կոնվերսիա): Վերակառուցման տարիներին մշակված կոնվերսիայի ծրագրերում բացահայտ առաջնությունը տրվեց սպառողական ապրանքների և կենցաղային տեխնիկայի թողարկմանը: Ինչպես նկատում է հետազոտող Ա. Ֆիլիտովը, «Սառը պատերազմի տարիներին ևս ՌԱՀ-ը թողարկում էր խաղաղ արտադրանք (հակառակ դեպքում ԽՍՀՄ քաղաքացիներն ուղղակի չէին կարող գոյատևել), սակայն դա, որպես կանոն, ցածր որակի և սահմանափակ անվանացանկի արտադրանք էր, ըստ էության՝ հիմնական արտադրության

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 21, թ. 58:

⁵⁶ Տե՛ս Хачатрян К., Великий друг армянского народа – Н.И. Рыжков, Ереван, 2004, էջ 114:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103–104:

թափոններ: Խորհրդային ՌԱՀ–ը, միանգամայն մրցունակ լինելով ռազմական արտադրանքի ոլորտում, բոլորովին մրցունակ չէր բնակչության համար լայն օգտագործման ապրանքների արտադրման ոլորտում»⁵⁸:

Հայաստանի ռազմապաշտպանական ձեռնարկություններում կոնվերսիայից բխող միջոցառումներ կազմակերպելու և իրականացնելու նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կողմից ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ Մ. Մինասբեկյանի նախագահությամբ: Վերջինս 1989 թ. դեկտեմբերի 1–ին Նախարարների խորհուրդ է ներկայացնում արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի մի շարք ձեռնարկությունների հաջորդական կոնվերսիայի մասին առաջարկությունների փաթեթ: Հանձնաժողովը նշում է, որ ներկայումս հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության 9 ճյուղերում գործում են միութենական ենթակայությամբ 22 արտադրական միավորումներ և ձեռնարկություններ, որտեղ արտադրվող ապրանքների ընդհանուր ծավալը կազմում է հանրապետության ամբողջ մեքենաշինության արտադրանքի շուրջ կեսը: Հանձնաժողովի նախնական տվյալներով՝ այդ միավորումներից և ձեռնարկություններից 1990 թ. միայն 5–ը կարող էին իրականացնել ժողովրդական լայն սպառման ապրանքների թողարկում: Դրանք են՝ «Ավիահամալիր», «Սևան», «Արարատ» ԳԱՄ–երը, «Բազալտ» և «Արաքս» գործարանները: Մասնավորապես՝ «Բազալտ» գործարանում միջոցառումներ են մշակվել արտադրական կարողությունների մի մասը լայն սպառման ապրանքների («Ծովային մարտ» էլեկտրոնային խաղեր, կենցաղային անհատական «Սպեկտոր» համակարգիչներ, սառնախցիկներ և այլն) արտադրության փոխադրե-

⁵⁸ Филитов А., Конец холодной войны и распад СССР: проблема закономерности и альтернативности, "Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ", Москва, 2011, с. 247–248.

լու ուղղությամբ: Նմանօրինակ աշխատանքներ են իրականացվում «Սևան» ԳԱՄ-ում և «Արարատ» ԳԱՄ-ի Գորիսի մասնաճյուղում: Այստեղ 1990 թ. նշմարվում է բժշկական սարքավորումների և ժողովրդական սպառման մի շարք ապրանքների (մագնիտոֆոններ, հեռախոսներ, կենցաղային հաշվիչ մեքենաներ և այլն) արտադրության կազմակերպում: Համատեղ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ձեռնարկությունները բանակցություններ են վարում օտարերկրյա մի շարք գործընկերների հետ⁵⁹:

Հանձնաժողովի կարծիքով՝ պետք չէր նախատեսել կոնվերսիայի անցկացում ԽՍՀՄ էլեկտրոնային, պաշտպանական արդյունաբերության, կապի նախարարությունների, Հաշվիչ տեխնիկայի և ինֆորմատիկայի պետկոմի ձեռնարկություններում, որոնք արտադրաստեխնիկական մեծ հնարավորություններ ունեն ուղղապաշտպանական պահանջարկ ունեցող բարձրորակ ապրանքներ թողարկելու համար:

Ելնելով ուսումնասիրությունների արդյունքներից, ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովն առաջարկում է՝

1. Հանրապետության տարածքում տեղակայված պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների կոնվերսիա անցկացնելու նպատակով 1990 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին հրավիրել հանրապետական խորհրդակցություն՝ պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների ղեկավարների, գիտական, նախագծակոնստրուկտորային կազմակերպությունների, տնտեսագիտական ուղղվածության ինստիտուտների, արտաքին տնտեսական գերատեսչությունների, ՀԽՍՀ առևտրի նախարարության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 14-16:

2. Պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների դեկավարներին հանձնարարել մինչև 1990 թ. հունվարի 10-ը ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովին առաջարկություններ ներկայացնել 1990–1995 թթ. ժողովրդական լայն սպառման ապրանքների թողարկմանն անցնելու հնարավորությունների մասին:

3. ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովին հանձնարարել մինչև 1990 թ. փետրվարի 1-ն ընդհանրացնել ներկայացված նյութերը և առաջարկությունների փաթեթ նախապատրաստել ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի համար:

4. ՀԽՍՀ Պետալանին հանձնարարել 1989 թ. դեկտեմբերին մասնագետներ գործուղել Բելառուսական, Լիտվայի և էստոնական ԽՍՀ-ներ՝ անցկացված կոնվերսիայի փորձն ուսումնասիրելու համար⁶⁰:

Կոնվերսիայի շրջանակներում ՀԽՍՀ իշխանությունները փորձում էին հանրապետությունում կազմակերպել լայն սպառման նոր ապրանքների արտադրություն: Այսպես՝ 1990 թ. մայիսին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովին ուղղված նամակում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մարգարյանցը նշում է, որ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1990 թ. ապրիլի 28-ի թիվ 23 արձանագրության 5-րդ կետի համաձայն՝ նախատեսվում է ընդլայնել համագործակցությունը «Այ-Բի-Էմ» ֆիրմայի հետ և ԽՍՀՄ-ում կառուցել անհատական օգտագործման համակարգիչների արտադրության գործարան: ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը խնդրում է քննարկել համակարգիչների արտադրությունը ԽՍՀՄ կապի նախարարության «Արաքս» կոմուտացիոն տեխնիկայի գործարանում (որի շինա-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16–19:

րարությունը կավարտվի 1992 թ.) կազմակերպելու հնարավորությունը: Վ. Մարգարյանցը նշում է, որ գործարանը կառուցվել է արբանյակային կապի միջոցներ արտադրելու համար, սակայն կոնվերսիայի հետևանքով ապրանքների թողարկումը հանվել է արտադրությունից, ուստի ոչ մեծ կապիտալ ներդրումներով կարելի է ավարտել շինարարությունը և գործարանը վերակառուցել անհատական համակարգիչների արտադրության՝ կրթական հաստատություններին համակարգիչներով ապահովելու նպատակով⁶¹:

1991 թ. մայիսի 17-ին ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Վ. Շիմկոյին ուղղված նամակում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ տեղակալ Վ. Ամիրբեկյանը նշում է, որ ՀՀ կառավարությունն ամուր կանգնած է այն տեսակետին, որ ամրացվի և զարգացվի գիտատեխնիկական և արտադրական կապերը միութենական նախարարությունների և գերատեսչությունների միջև՝ պարտավորությունները կատարելու համար: 1991–1995 թթ. սպառազինության թողարկման հաստատված ծրագրերին համապատասխան՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Հրազդանմեքենա» արտադրական միավորումում պետք է իրականացվի ՀՕՊ-ի ԿԱՀ-երի համար «Օսնովա-1» և «Պոլե» ապրանքների թողարկում, որը կազմում է ընդհանուր արտադրանքի 70 %-ը: Սակայն, – շարունակում է Ամիրբեկյանը, – երկրում իրականացվող կոնվերսիայի պայմաններում վերը նշված ապրանքների արտադրման հեռանկարը պարզ չէ, ուստի խնդրում էմ պարզաբանել և վերջնական պատասխան տալ «Հրազդանմեքենա»-ում հատուկ նշանակության ապրանքներ թողարկելու հեռանկարի մասին⁶²:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7–8:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22–23:

ԽՍՀՄ մայրամուտին, Հայաստանի անկախության առաջին օրերին կառավարության կարգադրությամբ անցկացվեց հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններում և գիտաարտադրական կազմակերպություններում խորհրդային տարիներին արտադրված (նաև ներկայում արտադրվող) ռազմապաշտպանական ապրանքների մասին հարցում: ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Վարդանյանի ստորագրությամբ բոլոր այդ ձեռնարկություններ ուղարկված 1991 թ. հոկտեմբերի 14-ի թիվ 0784 գրությամբ խնդրվում է ՀՀ Նախարարների խորհրդին հայտնել ապրանքի անունը, նրա նշանակությունը, քանակը և տոկոսն ընդհանուր արտադրանքի մեջ, նաև՝ ինչպե՞ս են կատարվում պատվերները, և եթե չեն կատարվում՝ ինչո՞ւ⁶³: ՀՀ պետնախարար Վ. Չիտեչյանի ստորագրությամբ 1992 թ. հունվարի 29-ի թիվ 024 լրացուցիչ գրությամբ խնդրվում է ՀՀ կառավարությանը տվյալներ ներկայացնել նաև թողարկված և թողարկվող արտադրանքի արտաքին առաքումների մասին⁶⁴:

Հանրապետության ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների ղեկավարների պատասխան գրությունների բովանդակությունից ակնառու երևում է, թե որքան ծանրակշիռ ներգրավվածություն է ունեցել Հայաստանը խորհրդային ՌԱՀ-ում: Մյուս կողմից՝ ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում համամիութենական պաշտպանական պատվերների, ֆինանսների փաստացի բացակայության, ռազմական նշանակության բազմաթիվ ապրանքների արտադրությունից հանելու և այլ պատճառներով խորհրդային ՌԱՀ-ի հայաստանյան ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գերակշիռ մասը 1992 թ. սկզբի դրությամբ

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 82:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 66:

կամ պարապուրդի մեջ էր կամ նրանց ծանրաբեռնվածությունը գտնվում էր ծայրահեղ ցածր մակարդակի վրա⁶⁵:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացումը նպաստեց հանրապետության պաշտպանունակության և անվտանգության ամրապնդմանը, իսկ ռազմաարդյունաբերության զարգացումը լուրջ խթան հանդիսացավ երկրի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման, սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման, բնակչության աճի և զբաղվածության ապահովման, կենսամակարդակի բարձրացման, գիտատեխնիկական աննախադեպ առաջընթացի համար: Հայաստանի ամբողջ տարածքում ձևավորեցին ոչ միայն արտադրական մեծ հզորություններ, այլև տասնյակ արդյունաբերական կենտրոններ:

Հանրապետության արտադրական բոլոր հզորությունների շուրջ 40 %-ն այս կամ այն չափով սպասարկում էր Խորհրդային ռազմական արդյունաբերությանը: ՀԽՍՀ-ն ապահովում էր համամիութենական ՌԱՀ-ի բարձրտեխնոլոգիական, ինտելեկտուալ հատվածը: Հանրապետությունը ԽՍՀՄ-ում առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում համակարգչային, միկրոէլեկտրոնային, ռադիոէլեկտրոնային, օպտիկաֆիզիկական, ՀՕՊ-ի և ավիացիոն-տիեզերական համակարգերի համալրման բաղադրիչների մշակման և արտադրության ոլորտում: Դրանում ընդգրկված տասնյակ ձեռնարկություններում, գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում մշակվել և թողարկվել է համամիութենական ռազմական և տիեզերական ռադիոէլեկտրոնիկայի ընդհանուր ծավալի 30–40 %-ը:

Ռազմապաշտպանական ոլորտի զարգացվածության ընդհանուր մակարդակով Հայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստա-

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, գ. 641, գ. 660 և այլն:

նից, Ուկրաինայից և Բելառուսիայից հետո ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր 4-րդ պատվավոր տեղը: Էլեկտրատեխնիկանան մեքենաշինության արտադրության ծավալով Հայաստանը 2-րդն էր, իսկ սարքաշինությամբ՝ 5-րդը: ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի համակարգում ներգրավված Խորհրդային Հայաստանի աշխատողների ընդհանուր թվական աստիճանը, համեմատած հանրապետության բնակչության թվի հետ, հասնում էր գրեթե 1 %-ի, և այդ ցուցանիշով Խորհրդային Հայաստանը զիջում էր միայն նույն Ռուսաստանին, Ուկրաինային և Բելառուսիային:

Իրավամբ, հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության, գիտության աննախադեպ զարգացումը մեծ չափով պայմանավորված էր հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների գործունեությամբ:

KAREN KHACHATRYAN

THE MILITARY-DEFENCE INDUSTRY SOVIET

ARMENIA IN 1970-1991

SUMMARY

The rapid development of the economy and industry of Soviet Armenia in the analyzed period was mainly induced by the activities of electro machine, electrical engineering, instrument-making, radio-electronic and chemical sectors of industrial enterprises which were producing goods for military and defense purposes. During this period the republic was fully engaged in the fast-growing Military-Industrial Complex (MIC) of the USSR. In order to meet the needs of the Soviet MIC Soviet Armenia was producing electronic computers,

management systems, means of radio-electronic and space communication and other military goods for replenishing the latest rocket and missile technology, Soviet submarines and spacecrafts. The latter fostered the improvement of military technology and armament, the increase of combat capability of the USSR Armed Forces, the strengthening of country's defensive capacity and the sustainable development of the Soviet Military-Industrial Complex.

At the same time it is worth mentioning that during the last years of the USSR the military-defense enterprises of the republic had serious drawbacks in the implementation of production and supply which was typical for whole Soviet MIC.

КАРЕН ХАЧАТРЯН

ВОЕННО-ОБОРОННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1970–1991 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Развитие экономики и промышленности Советской Армении в исследуемый период было преимущественно обусловлено деятельностью предприятий электромашиностроительной, электротехнической, приборостроительной, радиоэлектронной, химической отраслей промышленности, выпускающих продукцию военно-оборонного назначения. В этот период республика была полностью вовлечена в военно-промышленный комплекс (ВПК) СССР. В Советской Армении было налажено производство электронных вычислительных машин, автоматизированных систем управления, средств радиоэлектронной и космической связи, других изделий для комплектования новейшей ракетной и реактивной

техники, советских подводных лодок и космических аппаратов, для нужд советского ВПК. Последнее способствовало усовершенствованию военной техники и вооружения, укреплению боеготовности Вооруженных Сил СССР и обороноспособности страны, устойчивому развитию советского ВПК.

Одновременно надо отметить, что в последние годы существования СССР военно-оборонные предприятия республики имели серьезные недостатки в осуществлении производства и плановых поставок, что было свойственно для всего советского ВПК.